

Dinî Gruplara Yönelmenin Psiko-Sosyal Analizi*

Dr. Öğr. Üyesi Sevde Düzgüner

KURAMER

Sosyal bir varlık olan insan kendini ve başkalarını çeşitli gruplara ait olarak algılama eğilimindedir. Kişinin çevresi ile kurduğu ilişkiler, benlik algısına da etki eder ve kişi kendini ait hissettiği gruba özdeşim kurar. Bu sürecin sonucunda da sosyal kimlik oluşur. Psikolojik açıdan “sosyal kimlik, benliğin sosyal bir gruba üyelikte doğan ve duygusal bağlılık taşıyan parçasıdır” (Kağıtçıbaşı ve Cemalçılar, 2016). Ayrıca sosyal kimlik, bireyin toplum içerisinde var olması ve toplum tarafından algılanması ile ilintilidir çünkü bireyin çeşitli gruplara aidiyetinin göstergesidir (Arkonaç, 1998). “Kimsiniz?” sorusuna verilen “Türküm, müslümanım, Fenerbahçeliyim, Edirneliyim” gibi cevaplar belli bir gruba aidiyete işaret etmesi açısından birer sosyal kimlik olarak nitelendirilebilir. Görüldüğü üzere gruplar pek çok ayrı konu ve alanda ortaya çıkabilmektedir.

* Bu tebliğ “Beklenen Kurtarıcı İnanıcı ” kitabında (Aralık-2017, s. 281-288) neşredilmiştir.

Grup ve Dinî Grup

Grup, kendilerini bir grup diye tanımlayan, tutum ve davranışlarını grubun normlarına göre belirleyen kişilerden oluşan bir topluluktur. İnsanlar çeşitli nedenlerle gruplara katılır. Bu nedenlerden bazıları, tek başlarına başaramayacakları bir işin üstesinden gelebilmek, kimlik duygusu kazanabilmek, sosyal destek alabilmek veya sırf sosyal etkileşimin ihtiyacı şeklinde sıralanabilir (Hogg ve Vaughan, 2007). “Genel olarak dinî yönelişlerden kaynaklanan gruplar” olarak tanımlanabilen (Cezayirli, 1997) dinî gruplar, kategorik olarak toplum içinde yer alan Yrd. Doç. Dr. Sevde Düzgüner Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi sosyal grupların bir çeşididir (Çelik, 2011). Tarikat ve cemaatler de dinî grup türlerindedir (Efe, 2008). İnsanların bu gruplara yönelmelerinde dünya çapında yaşanan ve modern toplumun maddi vurgusundan manevî alana doğru kaymak şeklinde ortaya çıkan bir ihtiyacın etkili olduğu yönünde fikirler mevcuttur. Dinî grupların bu ihtiyaca cevap verdiği de ileri sürülmüştür (Büyükkara, 2007). Ancak Türkiye özelinde dinî gruplara yönelmenin ardından maneviyat arayışının ötesinde farklı saikler vardır. Bunun için dinî grupların Türkiye’deki özel tecrübesine bakmak gerekir.

Türkiye’de Dinî Gruplar

Geçmişten günümüze ülkemizde dinî gruplar, toplumun dinî ve sosyal yaşantısının önemli bir parçası olmuştur. Osmanlı döneminde tekke ve zaviyelerde faaliyet yürüten tarikatların temsil ettiği dinî gruplar, dinî ve toplumsalyapıda farklı görevler icra etmiştir. Bu gruplar, kimi zaman iyi organize olmuş sağlıklı bir din anlayışı ve kültürel gelişmişlikle toplumsal ilerlemeye katkıda bulunurken kimi zaman da bozulan grup yapılarıyla sosyal ve dinî gelişimi duraklatan hatta engel olan, siyasî erk ile güç kavgasına girişen bir yapıya dönüşmüştür (Ayten ve Düzgüner, 2016). Sistemli yapıları hicrî 7. asra dayandırılan tarikatlar, İslam’ın Anadolu topraklarında ve tüm dünyada yayılmasında önemli rol oynamıştır ve tasavvufî öğretisi halen İslam’ın yayılmasında etkindir (Zarcone, 2006).

Başta eğitim ve kültür alanlarında etkinlik gösteren cemaatler, katılımcılarının artmasıyla birer güç odağı haline gelmiş ve zamanla ekonomi, medya, siyaset gibi alanlarda da faaliyetler yürütmeye başlamıştır.

Zaman içerisinde değişim ve dönüşüm yaşayan tarikatlar çeşitli biçimlerde anılmış ve bu yapılardevlet yönetimiyle farklı ilişki biçimleri kurmuştur. Türkiye’de cumhuriyetin ilanından sonra 1925 yılında çıkarılan bir kanunla tarikatların işlevselliğini sağlayan tekke ve zaviyeler resmen kapatılmıştır. İnönü döneminde tekke ve zaviyelerde görev yapmış olanların kullandığı mürşit, halife, çelebi, seyyid gibi tasavvufî unvanların kullanımı yasaklanmıştır. O dönemde toplumsal ve bireysel boyuttaki dinî uygulamalara da devlet eliyle ciddi sınırlandırmalar getirilmiştir (Günay ve Ecer, 1999). Bununla birlikte halk, inancı ile ilişkisini kesmemiş ve otoriter güçlerden gizli de olsa Kur’ân-ı Kerîm’i öğrenmeye ve dinî pratiklerini yaşatmaya gayret etmiştir. İlerleyen yıllarda toplumsal değişimin de etkisiyle manevî ihtiyaçların alanı

genişlemiş ve kişiler bu ihtiyaçlarını gidermek için alternatif yollara başvurmuştur. Çeşitli vakıf, dernek, eğitim kurumu veya medya organı şeklinde halka ulaşan dinî gruplar bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Geleneksel tarikat yapısından farklı olan bu gruplar genellikle “cemaat” olarak isimlendirilmiştir. Bugünkü bilinen haliyle cemaatlerin ortaya çıkması ve yayılması da bu döneme rastlamaktadır (Çelik, 2011). Başta eğitim ve kültür alanlarında etkinlik gösteren cemaatler, katılımcılarının artmasıyla birer güç odağı haline gelmiş ve zamanla ekonomi, medya, siyaset gibi alanlarda da faaliyetler yürütmeye başlamıştır.

Sosyolojik Açıdan Dinî Gruplar

Dinî gruplar hemen her kültürde görülmektedir. Dolayısıyla dinî grupların sosyolojik bir gerçek olduğu söylenebilir. Hıristiyanlıktaki Katolik, Protestan, Baptist, Metodist kiliseler gibi farklı kilise grupları, Budist rahiplerin mistik grupları veya Hasidik Yahudi grupları, farklı din ve kültürlerdeki dinî gruplara örnek verilebilir. Diğer taraftan dinî grupların oluşum ve yayılma süreci halen devam etmektedir. Batı’da olduğu gibi ülkemizde de ortaya çıkan yeni dinî/spiritüel/manevî gruplar, bu sürecin işlediğinin bir göstergesidir. Günümüz Türkiye’sinde varlığını sürdüren cemaat yapılarının da son zamanlarda Batı’da ortaya çıkan söz konusu gruplar ile benzerlik gösterdiği gündeme gelmiştir. Ancak objektif bir yaklaşım için her iki kültürde varlığını sürdürendinî grupların benzeşen ve ayrışan noktalarını incelemek yerinde olacaktır. Batı ve Türkiye’deki güncel dinî gruplar, askerî yapılanmaya benzer hiyerarşik bir yapılanmaya sahip olmaları, grup üyelerinin kiminle evleneceğinden çocuklarına hangi isim koyacağına kadar gündelik hayata liderin müdahale etmesi, modern ve dışarıya açık elit halka ile son halka arasında önemli bir mesafe olması gibi açılardan benzerlik taşımaktadır. Ayrıca her iki kültürdeki dinî grupların bir kısmı “kurtarıcı inancı” taşımaları açısından da benzeşmektedir. Her ikisinde de mesih, mehdî, kutub ve hatta peygamber olduğunu iddia eden liderler söz konusu olmuştur (Köse, 2011). Diğer taraftan bu iki kültürde dinî grupların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan sosyal ortam

Günümüz Türkiye’sinde varlığını sürdüren cemaat yapılarının da son zamanlarda Batı’da ortaya çıkan söz konusu gruplar ile benzerlik gösterdiği gündeme gelmiştir.

Belli bir dinî gruba bağlanmak ise kişisel bir tercihtir ancak Allah'a iman gibi İslam'ın bir şartı değildir. Dolayısıyla Türkiye özelinde dinî bir gruba yönelmenin ardında yoğun psikolojik motivasyonlar bulunmaktadır.

birbirinden farklıdır. Örneğin Hıristiyanlığın hâkim olduğu Batı toplumunda din, doğrudan kurumsal –dolayısıyla da gruba bağlılık- olarak algılanmaktadır. Aydınlanma döneminde başlayarak bugüne kadar yaşanan sanayileşme, modernleşme, küreselleşme ve sekülerleşme gibi sosyal olaylar bireylerin dinî grupları sorgulaması ve bu kurumlardan uzaklaşması sonucunu doğurmuştur. Bu olayların neticesinde gelişen hareket biçimi, yeni bir kurumsal yapıya bağlanmak yönünde ortaya çıktığı gibi (ör-

neğin Moonculuk), kurumsal bir yapıdan büyük ölçüde bağımsız, bireysel tecrübelerle odaklanan gruplara yönelmek şeklinde de olmuştur (örneğin New Age). Oysa İslam'ın hâkim olduğu Türkiye toplumunda din, kilise gibi otoriter bir kurum veya zorunluluk gereği bir kuruma bağlılık olarak algılanmamaktadır. Türkiye'de yaşayan bir birey için din büyük ölçüde, Allah'a inanmak ve O'nun rızası doğrultusunda yaşamak anlamı taşır. Belli bir dinî gruba bağlanmak ise kişisel bir tercihtir ancak Allah'a iman gibi İslam'ın bir şartı değildir (Ayten ve Düzgüner, 2016). Dolayısıyla Türkiye özelinde dinî bir gruba yönelmenin ardında yoğun psikolojik motivasyonlar bulunmaktadır.

Psikolojik Açıdan Dinî Gruplar

Türkiye sanayileşme, modernleşme, küreselleşme ve sekülerleşme tecrübelerini kendine has bir biçimde yaşamıştır. Hızlı bir şekilde yaşanan bu toplumsal dönüşüm süreçleri, pek çok adaptasyon problemini de beraberinde getirmiştir. Cemaatlere, tarikatlara ve farklı özellikli dinî gruplara bağlılık, insanlar tarafından modern yaşamın ve şehir hayatının getirdiği sıkıntılara karşı bir tür başa çıkma stratejisi olarak görülmüştür. Çünkü bu süreçlerde insanlar modern

hayatın getirdiği teknoloji ve maddî refah gibi imkanlardan faydalanırken yalnızlık, yabancılaşma, anlam sorunu, sıla özlemi, birincil ilişkileri arzulama, korunup kollanma ihtiyacı gibi psikolojik güçlüklerle de mücadele etmek durumunda kalmıştır. Eğitim, kimlik ve sosyal aidiyet ihtiyacını giderme, belli makam ve mevkilere ulaşma amacı gibi farklı psiko-sosyal sebeplerle pek çok kişi, dinî grup ve cemaatlere yönelmiştir (Baynal, 2015). Dinî gruplara yönelme, “görelî yoksunluk kuramı” gibi manevî ihtiyacı giderme şeklinde veya “rasyonel seçim kuramı” gibi bilişsel bir karar verme süreci sonucu gibi de yorumlanabilir (Cengil ve Aydın, 2014). Aslen motivasyonların duygu ve düşünce boyutunu bir arada bulundurduğu söylenebilir. Yapılan araştırmalara göre insanların dinî gruplara yönelmelerinin ardındaki psikolojik motivasyonların ilki ve belki de en güçlüsü, maddî refahın artmasıyla manevî ihtiyaçların giderilememesi problemidir.

Genel olarak dünyada ve Türkiye’de maddî refaha erişme ve tüketim kültürünün yaygınlığı insanların manevî ihtiyaçlarını gidermemiştir. Dolayısıyla kişi toplum içerisinde saygın, eğitilmiş, makam sahibi ve zengin olsa dahi mana arayışına girmekte ve bunun neticesinde de dinî ve manevî gruplara katılma eğilimi göstermektedir. Günümüz şartlarında dinini nasıl yaşayacağı sorusu da insanları dinî gruplara yönlendirmektedir. Çünkü dinî grup lideri ve mensupları modernite ile manevî değerleri uzlaştırma iddiası taşımaktadır. Bazı kimseler için de dinini daha derin yaşama arzusu öne çıkmaktadır. Bunu nasıl yapacağını görebileceği bir gruba ait olma ve sosyal destek ihtiyaçlarına cevap aramaktadır. Dinî gruplara yönelmede en belirgin olan motivasyonlardan biri de hayatına anlam katma ve kendine misyon yükleme

Günümüz şartlarında dinini nasıl yaşayacağı sorusu da insanları dinî gruplara yönlendirmektedir. Çünkü dinî grup lideri ve mensupları modernite ile manevî değerleri uzlaştırma iddiası taşımaktadır.

ihtiyacıdır. Nitekim günümüzde insanlar, yaşamak için pek çok imkân ve vasıtalara sahip olsalar da ne uğruna yaşadıkları sorusuna cevap veremedikleri zaman varoluşsal bir boşluğa düşebilmektedir. Dinî gruplar da insanlara çeşitli görevler dizisi ve hayat amacı yükledikleri için onların bu ihtiyacına cevap verir gibi görünmektedir. Diğer taraftan Türkiye’nin siyasî ve sosyal olarak çalkantılı dönemler yaşadığı ve bireyselleşmenin hızla yayıldığı bir dönemde dinî bir

gruba ait olmak kişiye güvende olduğu hissini vermektedir. Benzer şekilde ailevi ve psikolojik problemler yaşayan, huzur ve güven arayışı içinde olan, telkine ve rehberliğe ihtiyaç duyan kişiler de bu gruplara yönelmektedir. Öz farkındalık yaşayan bireyler için ise dinî gruplara katılma olgusu günahkarlık duygularından kurtulmak ve hayatına temiz bir sayfa açmak gibi bir isteğin sonucudur. Kırsal alanlarda toplumun ekonomik ve eğitim seviyesi bakımından düşük kesimlerinde ise dinî gruplara aidiyet, bir çeşit yoksunluktan ve belki yoksulluktan kurtulma, bireysel ve sosyal olarak güç kazanma anlamına gelmektedir. Söz konusu psikolojik

arayışlara giren bireyler -ve hatta bireysel bir arayışa girmeyenler dahi- aile, dost ve arkadaş tavsiye ve telkinlerinden etkilenebilmektedir. Belli bir dinî gruba katılmayı tercih edenler, tercihlerinde rüyaların ve olağanüstü olarak nitelendirdikleri hallerin etkisi olduğunu da belirtmişlerdir (Bkz. Baynal, 2016; Büyükkara, 2007). Görüldüğü üzere bilhassa Türkiye özelinde insanların dinî gruplara yönelmelerinin ardında yoğun psikolojik süreçler yer almaktadır. Kişi belli bir gruba bağlandıktan

sonra gruba bağıllık derecesine göre bir yeniden inşa ve dönüşüm sürecine girmektedir. Süreç içerisinde grubun öğretileri yavaş yavaş benimsenmekte ve hayata tatbik edilmeye başlanmaktadır. Dinî grupların gerek birey gerekse toplum açısından risk oluşturabileceği nokta ise burada yer almaktadır. Nitekim dinî grubun öğretileri, bireylerin dinî öğeler, inanışlar ve ibadetler başta olmak üzere hayata dair her alanla ilgi algılarını etkilemektedir. Doğrunun/hakikatin kendi cemaati tarafından temsil edildiğine inanan bireyin tutum ve davranışları, cemaatin algı yönlendirmeleri eşliğinde değişmekte ve katılımcıların kişilikleri grup içerisinde yeniden şekillenmektedir. Gruba bağıllık, gruba uymanın dozunu artırmakta, dengenin yitirildiği en uç noktada ise normalde insanlar için acımasızca görülen eylemler bile (canlı bomba olma, ateş etme gibi) doğal, haklı ve meşru görülmeye başlanmaktadır. Dinî grup mensuplarının cemaat içerisinde birtakım yanlış uygulamalara şahit olmasına rağmen gruptan ayrılmamalarında, gruba yönelik kuvvetli inancın yanı sıra kınanmaktan kaçınma, reddedilme veya cezalandırılma gibi kaygılar da etkindir (Cengil ve Aydın, 2014). Bu noktada belirtmek gerekir ki dinî gruplar da zaman içerisinde dönüşüm yaşayan yapılardır.

Doğrunun/hakikatin kendi cemaati tarafından temsil edildiğine inanan bireyin tutum ve davranışları, cemaatin algı yönlendirmeleri eşliğinde değişmekte ve katılımcıların kişilikleri grup içerisinde yeniden şekillenmektedir.

Örneğin dinî gruplar, fazla katılımcı sayısına ulaştığı zaman veya yeni grup liderinin seçilmesi gündeme geldiği zaman bölünerek alt gruplar oluşabilmektedir. Bir başka örnek de mehdîlik iddiası hakkında verilebilir. Her dinî grup, bir kurtarıcı veya mehdîlik fikri ile yola çıkmasa da zaman içerisinde bazılarında böyle bir inancın ortaya çıkıp gelişmesi mümkün olabilmektedir. Özetle denilebilir ki dinî gruplara yönelim, sadece dinî sebeplerle ortaya çıkan bir olgu değildir. Sosyal destek ve güvenlik, ihtiyacı, anlam arayışı gibi yoğun psikolojik motivasyonlar bu yönelimde aktif rol oynamaktadır. Diğer taraftan dinin salt bilgiden ibaret olmaması gerektiği yönündeki inanç, kişileri tecrübe arayışına da itmektedir. Kişi cami, Kur'an kursu ve resmi okullarda din eğitimi alsa dahi doyurucu bir dinî tecrübe yaşayamadığını düşündüğü zaman dinî gruplara daha kolay yönelebilmektedir. Sohbet ve zikir meclislerinde, kermes ve yardım kampanyası benzeri sosyal dayanışma ortamların-

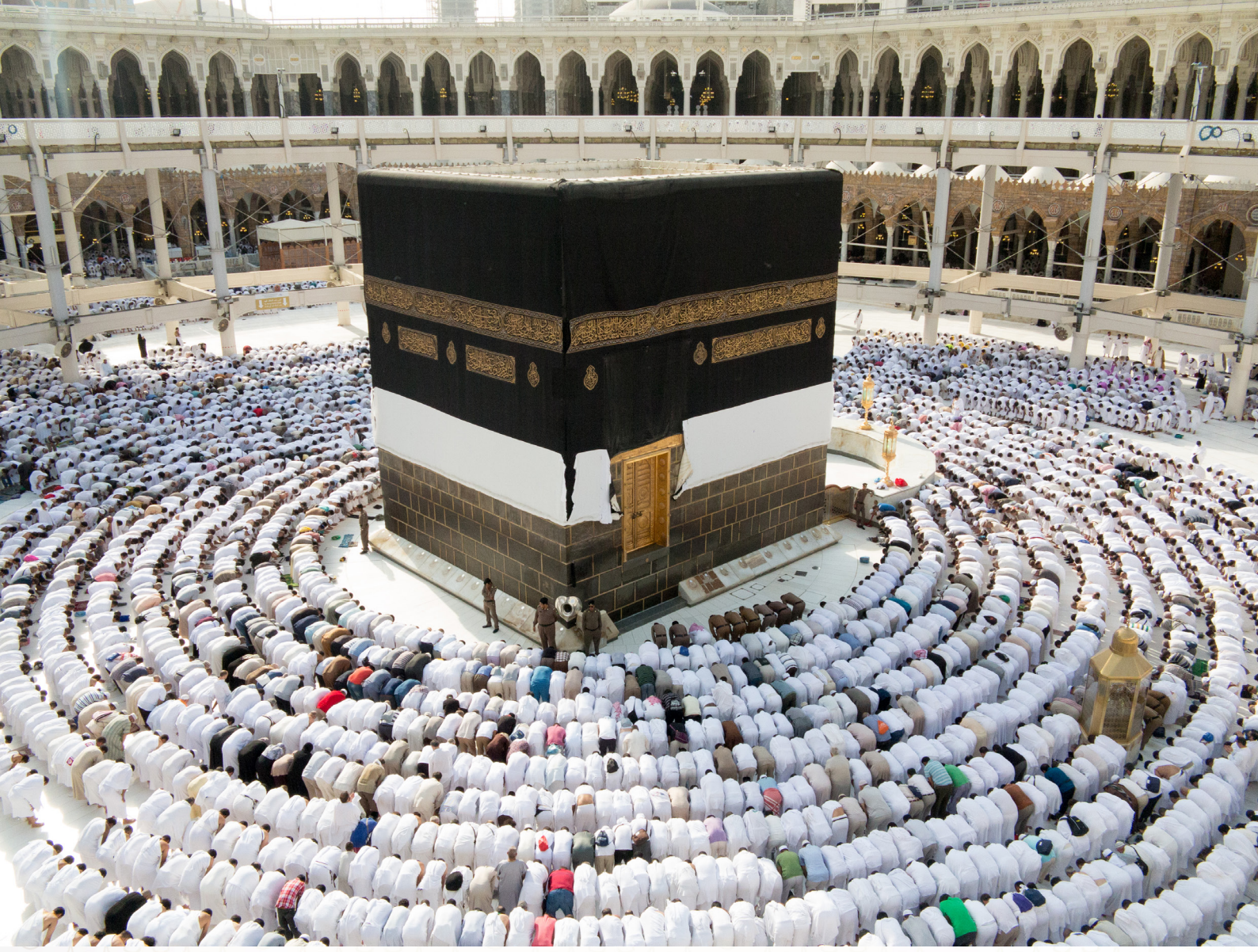
Kişi cami, Kur'an kursu ve resmî okullarda din eğitimi alsa dahi doyurucu bir dinî tecrübe yaşamadığını düşündüğü zaman dinî gruplara daha kolay yönelebilmektedir.

da insanlar, dinî tecrübeyi ve manevî havayı daha derinden yaşadıklarını düşünmektedir. Bu tespitler, dinî grupların psikolojik ihtiyaçları karşıladığı şeklinde anlaşılabilir. Ancak bu noktada belirtilmesi gerekir ki dinî gruplar bu olumlu işlevlerinin yanı sıra dinin sabitelerine bağlılıktan ödün verdikleri, dünyevî menfaat ve çıkar ilişkilerine yöneldikleri, ideolojik odaklar tarafından kullanıldıkları zaman çeşitli riskleri de

bünyesinde barındırmaktadır. Sözelimi bazı gruplarda üyelerin Kur'an ve Sünnet'le doğrudan ilişki kurmak yerine grubun öğretilerini dinin temel kaynaklarına ve mesajlarına incelemeleri, onların maniple edilmelerini kolaylaştırmaktadır. Tarihte örnekleri sıkça görülen, şeyhin her bir müridiyle bire bir ilgilendiği dergâh eğitimlerinden farklı olarak günümüzdeki dinî grupların kitlelere ulaşması, kontrol kaybı riski taşımaktadır. Ayrıca dinî grupların diğer gruplara yönelik ötekileştirici tutum benimseme ihtimalleri de riskli alanlardandır. Gruplar arası ilişkiler sosyal psikolojide kişinin kendini ait hissettiği iç grup ve ait hissetmediği dış grup kavramları ile açıklanır. Her grubun üyelerinde kendi iç grubunun mensuplarını kayırma ve dış grubu öteleme eğilimi görülebilir (Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, 2016). Ancak dinî gruplar arasında böyle bir durumun yaşanması toplumsal bağları zayıflatmak ve İslam'ın evrenselliği fikrinden uzaklaşmak risklerini taşımaktadır.

Sonuç

Dinî gruplar, tarih boyunca hemen her toplumda görülen psikolojik ve sosyal bir gerçekliktir. Farklı toplum ve kültürlerdeki dinî grupların arka planı, benzeşen ve ayrışan yönler içermektedir. Dolayısıyla Batı dünyasında var olan dinî/spiritüel gruplar ile İslam dünyasındakilerin oluşum, gelişim ve etkileşim süreçleri bakımından ayrı ayrı incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Türkiye sanayileşme, modernleşme, küreselleşme ve sekülerleşme tecrübesini kendine has bir tecrübe ile yaşamıştır. Özellikle devletin din ile ilgili politikaları, bireysel hayatlar üzerinde iz bırakmış, dinî grupların yapısının değişmesinde ve katılımcılarının artıp azalmasında etkili olmuştur. Sosyolojik ve politik değişimler, bireylerin kutsal

Özellikle devletin din ile ilgili politikaları, bireysel hayatlar üzerinde iz bırakmış, dinî grupların yapısının değişmesinde ve katılımcılarının artıp azalmasında etkili olmuştur.

ile bağlarını koparmamış ancak farklı dinî tezahürlerle kendini ifade etmesi şeklinde sonuçlanmıştır. Bireysel boyutta dinî gruplara yönelimin ardında çoğu zaman manevî bir arayış, sosyal bir destek ve psikolojik bir rahatlama ihtiyacının olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye'deki dinî gruplara yönelmenin ardında dinî nedenlerin yanı sıra yoğun bir şekilde psikolojik ve sosyolojik motivasyonların olduğu göz önünde tutulmalıdır. Diğer taraftan dinî gruplar insanların manevî duygularının istismar edilebileceği yerler olma riskini de taşımaktadır. Bu risklerin önüne geçmek için insanların dinî gruplara yönelme nedenlerinin incelenmesi ve bu yönelimin ardın-

daki inanç ve ihtiyaçların sağlıklı ve sağlam bilgi ve tecrübe kanallarıyla giderilmesi gerekmektedir. Konu sadece dinî, psikolojik ve sosyolojik perspektifle de sınırlı değildir. Günümüzde tarikat ve cemaat yapılanmalarının yanı sıra adı belli bir dinle anılan terör örgütü şeklindeki grupların da var olduğu gerçeği, dinî grupların artık sadece ulusal çaptaki dinî, psikolojik ve sosyolojik açılardan değil küresel boyuttaki siyasî, ekonomik ve askerî açılardan da incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Sevde Düzgüner

2005 Yılında Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Psikolojisi Anabilim Dalında yüksek lisansa başladı. 2006 yılında bu anabilim dalına araştırma görevlisi olarak atandı. 2008 yılında Dine Psikolojik Yaklaşımda Değişimin Dinamikleri başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamlayarak doktora programından kabul aldı. 2013 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalına araştırma görevlisi olarak atanan araştırmacı, doktora tezine dayalı olarak geliştirdiği TÜBİTAK projesi ile Amerika Birleşik Devletleri Tennessee Üniversitesinde misafir öğretim elemanı olarak bulundu. Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi (Kan Bağışı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma) başlıklı teziyle doktor unvanı alan Düzgüner, halen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde yardımcı doçent olarak çalışmaktadır.

Kaynakça

- Arkonaç, S. A. (1998). Sosyal Psikoloji, İstanbul, Bursa, Şanlıurfa: Alfa
- Ayten A. ve Düzgüner S. (2016). “Batı’da ve Türkiye’de Dini Grupların Arka Planı”, Diyanet Aylık Dergi,309.
- Baynal, F. ve Yaman, E. (2015). “Kadınların Dinî Gruplara Yönelme, Katılma ve Bağlanma Nedenleri”, Değerler Eğitimi Dergisi, 30 (13).
- Baynal, F. (2016). “Kadınların Dinî Gruplara Yönelim Nedenleri Ve Dinî Grupların Psiko-Sosyal Ve Dinî/Manevî Etkileri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE.
- Büyükkara, M. A. (2007). Dinî Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları. Usûl: İslâm Araştırmaları, 7.
- Cengil M. ve Aydın, A. R. (2014). “İŞİD (Irak Şam İslam Devleti): Psikopolitik ve Teolojik Bir Değerlendirme”, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1).
- Cezayirli, G. (1997). “Dini Grup ve Toplumsal Grup”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 37.
- Çelik, C. (2011). “Türkiye’de Dinî Grupların Sosyolojisi”, Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Efe, A. (2008). Dinî Gruplaşma ve Cemaatleşme Olgusunun Sosyolojik Açından İncelenmesi (Isparta Örneği). Isparta: Tuğra Matbaası.
- Hogg, M. A., Vaughan, G. M. (2007). Sosyal Psikoloji. çev. İbrahim Yıldız, Aydın Gelmez. Ankara: Ütopya.
- Kağıtçıbaşı Ç. ve Cemalcılar Z. (2016). Sosyal Psikolojiye Giriş, İstanbul: Evrim.
- Köse, A. (2011). Milenyum Tarikatları. İstanbul: Timaş
- Ünver G. ve Ecer V. A. (1999). Toplumsal Değişme Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye, Kayseri: Erciyes Üniversitesi
- Zarcone, T. (2006). “Sözlü Gelenek ve Yazım Arasında Sufizm’in Yeri”, çev. Hülya Küçük ve Sevde Düzgüner. Bilgi Yolu, 9.

KURAMER
2021

